

І. В. ЛОСЄВ

ОБРАЗ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ: КОЛІЗІЇ СПРИЙНЯТТЯ

Виходячи з нинішнього стану російсько-українських відносин, важко собі уявити, що були дещо інші часи і дещо інші почуття росіян, насамперед російської політичної та культурно-мистецької еліти, до України та українців.

Сьогоднішнє, переважно негативне, ставлення російського суспільства до всього комплексу "українства" за великим рахунком є явищем таки константним, але таким, що має деякі винятки як з точки зору хронологічної, так і змістовної.

Феноменологічна цілісність *українства* містить в собі декілька рівнів вияву національно-культурної самототожності. Найвищим за своїм характером є рівень державницько-політичний, середнім — культурно-просвітницький, найнижчим — фольклорно-етнографічний (українців, які перебувають на цьому рівні етнічного самоусвідомлення, відомий історик Орест Субтельний дотепно назвав "україноспіваче населення").

Відповідно до цього у свідомості російського суспільства також присутні декілька рівнів сприйняття України. Найнепримиренніше — до державницько-політичного вияву українства, адже тут виникає конфлікт з претензіями російського державно-політичного комплексу, що оцінює державницькі поривання українців як безпосередній виклик і загрозу собі, як заперечення власних найфундаментальніших

принципів. Така реакція визначається ще й тим чинником, що майже усі сфери російської культури та масової свідомості тісно пов'язані з національно-етатистською ідеєю, з її архетипом особливого історичного шляху Росії, її унікального світового покликання та месіанської функції. Українцям, як історичній нації та державному народу, тут немає місця. Більше того, щире визнання української нації і держави росіянами вимагатиме від них критичного перегляду усієї своєї історії та геополітичних конструкцій, що створює цілу низку лекучих запитань до самих себе і змушує відмовитись від наріжного каменя національної історичної міфології, а саме: традиції починати російську історію з Києва і ототожнювати "руське" з "російським", що призводить до легкої та невимушеної "приватизації" усієї спадщини Київської держави як чогось суто російського. Це також завдає удару по інтимно-архетиповій схемі російської свідомості, що пов'язана із комплексом "старшунства", принаймні, у східно-слов'янському світі. Визнання українців традиційною державною нацією автоматично відсуває росіян у цивілізаційному сенсі на схід і перетворює східні кордони України на кордони Європи. Таким чином, ствердження українців у державницько-політичному аспекті призводить до кризи і докорінної деструкції російської національної свідомості.

Це одна з причин запеклого і майже одностайного спротиву російського суспільства від плебсу до еліти правдивому визнанню української державної нації як беззаперечного факту історії, політики та культури Центрально-Східної Європи.

Навіть найліберальніші кола російської інтелігенції зупиняються біля цієї межі — "її же не перейдеши". Це стосується і тих російських інтелігентів, які нібито широко співчували українцям; наприклад, академік Шахматов, який написав чимало прихильних щодо України наукових розвідок всупереч панівним імперським поглядам того часу, отримавши звістку про Перший Універсал Центральної Ради, вигукнув: "Non possumus!" (Ми не дозволимо!)

На рівні побутового спілкування самий факт державницьких настроїв українців сприймався і сприймається дуже часто пересічним росіянином як особиста образа, як аномалія, як щось протиприродне, несерйозне, як невдалий жарт. На рівні ж заангажованих носіїв російської ідеї — як прояви ворожих Росії темних сил, що використовують сепаратистські романтично-нікчемні мрії південно-російських провінціалів. Українці в такому контексті сприймаються як щось знову ж таки абсолютно несамостійне, кероване зовнішніми щодо Росії та й самої України чинниками, як вільні чи невільні жертви чи співучасники іноземної спокуси.

Таке тлумачення прагнення українців до усамостійнення свого національного життя, перенесення джерела незалежницьких настроїв за межі України уможливило оголошення українського національно-визвольного руху чимось абсолютно штучним, імпортованим і взагалі не властивим Малоросії, а накинутим ззовні. Це знімає проблему визнання окремішності українського народу, самобутності його культури, його власного історичного шляху. Універсальним засобом російської свідомості для пояснення собі чергових "заворушень" в Малоросії є ідея інтриги. Під інтригою розуміється втручання іноземної держави з метою спокусити малоросів і навіть їм хибні думки про можливість відокремлення від Росії. У XVII ст. йшлося про католицько-уніатську, польську, турецько-татарську інтригу. У XVIII ст. — про шведську, пруську. У XIX ст. — про австрійську і германську. XX ст. принесло ще й інтригу світового імперіалізму, США, НАТО, після 1991 р. об'єднаної Німеччини і, ясна річ, римського понтифіка. Внутрішні чинники українських національних прагнень російською культурно-політичною думкою, як правило, не розглядаються. Як виняток, можна назвати

тенденції останнього часу — визнавати українську державу продуктом політичної гри національних керівних еліт на тлі абсолютної байдужості народної маси. Ця, певною мірою "оновлена", ідея інтриги розглядає державу Україна як наслідок інтриги української партійно-номенклатурної "шляхти", яка веде свій одурений народ вбік від правдивого блага, себто "государства російського". Сама ж українська народна маса розглядається як цілковито пасивна в національному сенсі істота, від початку зорієнтована виключно на Москву і лише внаслідок "елітно-шляхетських" підступів позбавлена можливості таку зорієнтованість зреалізувати.

Культурно-просвітницький рівень прояву українства російською політичною думкою, елітарною та масовою свідомістю, на відміну від державницько-політичного, сприймається вже не стільки з обуренням, скільки роздратовано, упереджено і скептично. Бо, по-перше, тут ідеться про тлумачення українцями тих подій історії, що протягом тривалого періоду вважалися монополією російської історіографії (етногенез східних слов'ян, виникнення Київської держави, її розпад, значення Русько-Литовської держави, роль Москви і т.п.). Новий для росіян, український погляд на ці події поза москвоцентризмом і російсько-месіанською теологією руйнує російські усталені державно-історичні схеми, що є наріжними конструкціями національної свідомості в Росії. Крім того, свідомо і несвідомо, там розуміють, що культурно-просвітницькі студії українців — то є духовне самовизначення й усамостійнення, то є перший крок до самовизначення політичного. Тому розвиток української національної культури розглядався російським освіченим суспільством виключно в контексті власних державних інтересів, з точки зору наявності чи відсутності можливої загрози збереженню "єдиної та неподільної" імперії. Головним питанням для російських інтелектуальних кіл було питання: наскільки українська культура небезпечна для їхньої держави? Російський академік А.Піпін писав з цього приводу в "Історії слов'янських літератур" 1879 р.: "Новітній розвиток южноруської літератури, яка знайшла багатьох своїх натхненних діячів, підніс й у нас спірне національне питання. Спір виник про ступінь окремішності українського племені і мови від *пануючого* великоруського, про право малоруської літератури на існування, і набрав особливо гострої форми в останнє десятиріччя: коли одні стояли за цілковиту повноправність южноруської літератури, інші заперечували її з крайньою нетер-

пимістю. Літературному питанню було, на-решті, надано політичного забарвлення, і об-ставини уже не раз переривали, як і тепер, спокійне літературне і наукове вивчення предмету. Українське плем'я прагне знайти вияв своїх племінних особливостей. Це явище великоруська сторона зустріла неприхильно в адміністрації і навіть у літературних колах, викликаючи побоювання, як перед роз'єднан-ням національних сил..."

Разом з тими, хто не лише заперечував українську культуру, але й навіть вимагав її найсуворішої заборони, в російському суспіль-стві, насамперед серед інтелігенції, були люди, які намагалися розв'язати дилему двох культур в одній державі. У який же спосіб?

Як писав П.Голубенко: "На відміну від пог-ромників, представники цього напрямку шу-кали погодження розвитку української куль-тури з великодержавною єдністю Росії в ком-промисовій формулі "єдності в різноманіт-ності", звичайно, з умовою збереження гегемон-ного становища російської культури. Україн-ській культурі відводилася в цій концепції роль провінційної культури для домашнього вжитку українського простого люду і резерв-ного джерела для зросту й розвитку панівної російської культури."

Найбільш прихильно російське суспільство ставилось (і ставиться!) до найнижчого, фольк-лорно-етнографічного вияву української само-бутності. Фольклорна Малоросія завжди зна-ходила в Росії багато вдячних поцінувачів південно-російської екзотики. Багатюща пісен-на спадщина України, хореографія, одяг, усна народна творчість, соковиті малоросійські при-казки, легенди і реалії бурхливої історії краю — все це сприймалося як прояви унікальної міс-цевої своєрідності південної частини росій-ського народу і, часто-густо, як практично своє, власне. Тому милування малоросійською екзо-тикою переживалося росіянами як самоми-лування. Цей феномен специфічного при-власнення історії і культури, фольклору іншо-го народу описує російський філософ Георгій Федотов: "Пробудження України, а зокрема сепаратистський характер українофільства зди-вував російську інтелігенцію і залишився їй незрозумілим до кінця. Це передовсім тому, що ми любили Україну, її народ, її пісні; і вважали все це своїм, рідним. А ще й тому, що ми злочинно мало цікавилися Україною..." У цій

заяві дивує суперечність між двома тверджен-нями: "любили Україну, вважали її своєю, рід-ною" і "злочинно мало цікавилися Україною". Як правило, справді своє, рідне викликає гли-бокий, непідробний інтерес... То як же росій-ська еліта любила Україну?

Російські емоції щодо України мають свою вельми своєрідну історію. Починаючи з XIV ст., Україна і Московія належали до різних куль-турних світів, до різних цивілізацій. Українці до подій 1654 р. майже 300 років розвивалися у складі держав, європейський характер котрих важко заперечувати: Польщі й Литви. Росій-ські землі майже три століття були більш чи менш автономною частиною жорстокої азій-ської деспотії, відомої як Золота Орда. Існує багато наукових розвідок російських авторів, від вельми поважних, як Г.В.Вернадський, до доволі екстравагантних, як В.Іванов, який на-писав скандально відому працю "Ми. Культур-но-історичні основи російської державності", у яких докладно простежується глибинний вплив на російську державність, культуру і ментальність азійських форм організації со-ціального буття. Чимало російських дослід-ників (Г.Плеханов, І.Бунаков, М.Трубецької, Л.Гумільов, В.Кожинів і т.д.) писали про мон-гольське підґрунтя формування імперських державницьких ідеалів Росії.

Ідея сильної, жорстокої та гранично цент-ралізованої держави-імперії була тією спад-щиною, що її Росія отримала від нащадків Чингіза. Протягом століть їдуть російські князі до столиці Джучіва улуса — Сараю, щоб отримати ярлик на князювання. Саме тут політичні традиції і звичаї найпотужнішої імперії свого часу стають зразком для наслідування для майбутніх будівничих імперії російської. Російські землі стають частиною імперсько-ординського організму, від соціальних норм до організації економіки. Про інтегрованість ро-сійської економіки в монгольську яскраво свід-чить російська фінансова термінологія всуціль монгольського походження: деньги, казна, каз-начей, таможня, пай, алтин тощо.

Російська аристократія активно засвоює ор-динські звичаї, великі князі, як московський Василь II, не лише у державному вжитку, але й удома залюбки послуговуються татарською мовою, чимало приймають іслам. У мистецтві з'являються сталі східні мотиви: танці, схожі на азійські (відсутність чоловічо-жіночих пар,

¹ Пыпин А. История славянских литератур. — СПб., 1879. — С. 306.

² Голубеико П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 350.

³ Федотов Г. Судьба империй //Новый журнал. — Нью-Йорк, 1942. — С. 163.

характерний жіночий рух з непохитною головою та непомітним пересуванням ніг), п'ятитонна гамма російських народних пісень, т.зв. індокитайська, що про неї пише російський історик культури князь М.Трубецькой: "Значна частина великоруських народних пісень, в тому числі обрядових і весільних, складена у ТЗВ. "п'ятитонній" або "індокитайській" гаммі... Ця гамма існує, причому як єдина у тюркських племен басейну Волги і Ками, далі у башкир, у сибірських татар, у тюрків російського і китайського Туркестану, у всіх моголів... Таким чином, у даному випадку маємо неперервну лінію, котра йде зі сходу. На великоросах ця лінія уривається. У малоросів п'ятитонна гамма зустрічається тільки дуже рідко у найдавніших піснях, в інших слов'ян помічено поодинокі випадки її застосування."⁴

В Росії охоче запозичують тюркську моду на одяг — сарафани, кокошники, капелюхи. Збереглося навіть спеціальне рішення російського православного Стоглавого собору 1551 р., що забороняв входити до церкви у тюркському капелюсі: "Тафьях безбожного Бахмета".

Ці впливи тюркського світу простежуються скрізь, в усіх галузях російського життя, в тому числі й політичній емансипації від Орди. Багато років по розпаді Орди суто ординські звичаї російської політичної еліти фіксують іноземні спостерігачі у Москві: Дж. Флетчер, С. Герберштейн, П. Алепський, а відлуння цього відчуває аж у XIX ст. маркіз де Кюстін.

Татаро-монгольські, ординські впливи мали для росіян державотворчий характер, що визначив дух і сутність російської державності, в якій дуже важко, якщо взагалі можливо, простежити наступництво щодо Київської держави, насамперед у сфері правових, інституцій, що й визначають над усе наступництво у державному розвитку. "Правда Ярославичів" мала продовження лише у Русько-Литовській, де вона вплинула на Литовський статут, а не в Московській державі. Саме у Русько-Литовській державі ми знаходимо традиційні Київські державно-правові інститути. Шукати їх у Московській державі — марна справа. Про цю цивілізаційну прірву між Київською Руссю та Мос-

ковською державою пишуть чимало російських авторів, серед них і Г.В.Вернадський, якого на еміграції називали "патріархом російських істориків": "Самі основи московського суспільства були відмінні від того, що було в київській добі." "Нове царство, створене у складних процесах емансипації (від татар), було засноване на принципах, чужих Київській Русі."⁶

Про те ж саме пише й історик російського права професор Владимирський-Будаков: "Русь часів Олега й Ігора зовсім не схожа на Русь часів Івана III." Про виразні азійські риси в історичному розвитку Росії писав Г. Плеханов, історик І. Бунаков. Підтверджує наведені тут погляди і Петро Струве, відомий борець проти української культури: "Головним чинником створення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи".

Українці весь цей час вчилися в іншій "школі", де міста були не місцем розташування військово-адміністративної влади призначених сатрапів, а осередками ремісничого виробництва, центрами релігійного життя, мистецтва та освіти. І в Литві, й у Речі Посполитій зберігається принцип самоврядування міст, їхня автономність, що була юридично затверджена (Магдебурзьке право). Україна не знала тотальної влади над індивідом сільської громади, деспотичних форм правління. На її території побутували європейські форми соціальної організації: ремісничі цехи та купецькі гільдії, що були не лише виробничими об'єднаннями, а виступали як суб'єкти політичних прав і привілеїв. Українська еліта не почувалася чужою до західного культурного світу, не почувалася іноземним тілом в Європі й відкидала всяку міжнародну самоізоляцію. Українська церква, як і скрізь в Європі, не була покірним слугою кесаря, державної влади, зберігаючи свою самостійність в суспільстві. Україна XVI—XVII ст. була зорієнтована на західні культурні впливи, на європейські державні й правові традиції, що яскраво проявилось у внутрішньому ладі "Держави війська запорізького". Саме з такою Україною зустрілося у XVII ст.

⁴ Трубецькой Н. К проблеме русского самопознания // Верхи и низы русской культуры. — Берлин, 1927. — С. 26—29.

⁵ Vernadsky G. A History of Russia. — Vol. I. The Mongols and Russia. — New Haven, 1959. — P. 336.

⁶ Там само. — P. 389.

⁷ Владимирский-Буданов. Обзор истории русского права. — К., 1909. — С. 294.

⁸ Плеханов Г.В. История русской общественной мысли. — б/м, 1914.

⁹ Бунаков И. Пути России. // Современные записки. — Париж, 1921. — №6.

¹⁰ Струве П. Социальная и экономическая история России. — Париж, 1952. — С. 386.

російське суспільство, виховане на зовсім інших принципах.

Ця зустріч культур призвела до вельми складних колізій взаємного сприйняття двох у чомусь близьких, а у чомусь страшенно далеких народів.

Сьогодні під пресом радянської та російської пропаганди, що спрямована на гіперболізацію спільних рис двох народів, за повного і принципового забуття відмінностей, важко собі уявити, що до середини XVII ст. українці сприймалися москвинами як іноземці, чужинці, іногородці. Вони сприймалися як такі не лише на власній етнічній території, але й на московських теренах, де часто траплялося навіть перехрещення православних українців як "поганих" чи еретиків. Уявлення про спорідненість "черкасів" та москвинів з'являються пізніше, після Переяславських угод, а над усе в XVIII-XIX ст.

Ментальні риси і соціально-політичні орієнтації, що були успадковані українцями від княжої доби та набуті за часів Литовської і Польської держави, залишалися чужими і незрозумілими для росіян: схильність українців до узгодження інтересів і пошуку компромісів ("унійна свідомість") сприймалась як "шатость малороссийская", як непринциповість; намагання не обмежуватися лише російським культурним світом, а зберігати традиційні зв'язки з Європою — як відступництво. Прагнення українців вимагати від російської сторони дотримання правових норм, угод і договорів в українсько-російських відносинах — як сепаратизм, опозиційність і нелояльність, що породжувало поміж росіян переважно негативні емоції щодо українців: гнів, роздратування, недовіру, агресивність, образу і докори за "невдячність". Цивілізаційні відмінності, таким чином, позначилися на міжнаціональних і міжособових взаєминах. Набута ще за польсько-литовських часів українська традиція досягнення балансу інтересів у політиці, намагання при можливості уникати фронтального зіткнення, тупого протистояння, здатність поступатися і очікувати поступок з боку опонента (саме таку динаміку мало політичне життя Литви, Польщі та інших європейських країн), спроби будувати стосунки з Москвою на договірних принципах (саме так будувалися стосунки між реєстровим козацтвом і польським королем) викликали у росіян, вихованих на зовсім інших політичних принципах (єдиновладдя, самодержавство, жорстка вертикальна схема підлеглості, монологічний характер політичної культури, тотальна унітарність в системі "центр-регіони"), обурення "крутіством",

"нещирістю", "інтриганством", "хохляцькою хитрістю" нових підданих самодержця всея Великія, Маляя і Беляя...

Однак, протягом XVII ст. через об'єктивно обмежені можливості Московської держави головні її зусилля були спрямовані переважно на зовнішній контроль України, що дозволяло українцям зберігати свої традиційні інститути управління, економіки та духовної культури. Хоча й тут, потужним ударом, що його наслідки даються взнаки й дотепер, було підпорядкування української церкви Московському патріархатові. Це дало можливість російському суспільству цілеспрямовано впливати на найінтимніші ментальні структури українського етносу. Проте, XVII ст. лише готує умови для майбутнього переварювання українців в імперському казані.

Справжня доба приведення України до спільного знаменника імперії починається у XVIII ст. На його початку уявлення росіян про "негативні", на їхню думку, етнічні риси українців набувають конкретно-персонального вигляду. Символом цих рис, їхнім втіленням стає гетьман Іван Мазепа. З цього часу "комплекс Мазепа" стає важливим архетипом російського ставлення до українства. Цей образ українського гетьмана, який не здобув у російській історіографії скільки-небудь об'єктивного висвітлення, чи то пак елементарно стриманого, академічного підходу, гранично "демонізованій" стає живим уособленням усіх російських свідомих і безсвідомих негативних емоцій щодо українців. Водночас, цей комплекс стає однією з фундаментальних конструкцій російської національної історичної міфології, що у її цупких обіймах і досі перебуває російська академічна історіографія, що не так уже й рідко розцінює дослідження історії України та російсько-українських відносин як політику, що спрямована у минуле. Тому численні російські розвідки щодо феномену Мазепа можна розглядати в загальному контексті боротьби Москви проти українського націоналізму.

Для петербурзької імперії головним осередком, гніздом "мазепинщини" у XVIII ст. були місцеві права і привілеї Гетьманату. Саме проти цього і був спрямований державний пафос тотальної уніфікації усіх підлеглих російським самодержцям регіонів, одним з котрих і була Малоросія. Уніфікація мала як адміністративний, так і культурний характер, зорієнтований на наближення, а згодом цілковите злиття українського етносу з російським. Першим об'єктом такого "обрусення" стають провідні верстви українського народу: православна шляхта, козацька старшина і духовенство. Росія йшла тут

Розділ II. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

"битою дорогою" Польщі, що саме у такий спосіб відокремлювала українську еліту від її власного етносу. У XVIII ст. розпочинається бурхливий процес перетворення української провідної верстви на частину провідної верстви російської імперії. Своєрідним же бар'єром на шляху русифікації широких мас українського населення стає його низький соціальний статус і об'єктивні ускладнення щодо контролю над селянством. На початку XIX ст. українці залишаються народом без власної провідної верстви. Русифікація українських шляхтичів, козацьких полковників та київських і чернігівських єпископів просувалася доволі успішно, особливо після імперських указів про "прирівняння" української шляхти до російського дворянства. Близькість імперської влади і могутності виявився для багатьох українських аристократів дуже привабливим, а потяг до посад і звань на чужині (як і в польській часи) — непереборним. Аристократичний уламок, що відірвався від українського етнічного матеріка, перетворюється на досить органічну частину російської імперської верхівки. Її малоросійські представники вельми зверхньо поглядають на свій колишній народ, вважаючи добровільну русифікацію єдиним шляхом до "просвещенія" і прогресу. Ці нащадки козацьких полковників, втрачаючи свої етнічні риси, все, що хоч трохи відрізняло їх від аристократії російської, суттєво посилюють цю опору імперії.

Несть їм числа, колишнім "стовпам" держави Війська запорізького, а тепер захисникам російського трону: вихованець Києво-Могилянської академії, козацький полковник Олександр Безбородько (помер у 1799 р.), він же — канцлер Російської імперії, академік Російської Академії, сенатор, граф, обергофмейстер і т.д. і т.п.; Ілля Безбородько — російський граф, генерал-майор, сенатор; Андрій Гудович — генерал ан-шеф, флігель-ад'ютаит Петра III, посол; Іван Гудович — граф, генерал інфантерії, головнокомандувач на Кавказі, генерал-фельдмаршал (за перемогу над Юсуфпашою), ген. губернатор Київський, Рязанський і Тамбовський, золота шпага з лаврами; Василь Гудович — граф, генерал-майор, обершталемейстер царського двору; Василь Васильович Гудович — граф, генерал-майор, золота шпага за хоробрість; Михайло Гудович — граф, генерал-майор, золота шпага. А ще: Бутовичі, Гамалії, Горкавенки, Домонтовичі, Зарудні, Завадовські, Завойки, Кованьки, Кочубеї, Красовські... Канцлери, міністри, фельдмаршали, генерали, адмірали, губернатори, послы, графи, князі, академіки...

Російська аристократія, що спілкувалася переважно з цією частиною малоросів, вже наприкінці XVIII століття доходить висновку, що ніякої суттєвої відмінності між малоросами і великоросами — не існує. Надто успішна і швидка русифікація української верхівки послужила росіянам "ведмежу послугу", сформувавши у них спотворену уяву про етнічну специфіку українців і звичку "злочинно мало цікавитися Україною". В тому числі "злочинно мало" цікавитися саме українською народною масою, а не робити висновки на підставі досвіду спілкування з колаборантською верхівкою. Майже цілковитий перехід такої верхівки на російську мову спонукав росіян вважати українську мову не національною, а суто соціальною ознакою, свідченням низького походження.

Аналогічні процеси колонізації української провідної верстви за часів Речі Посполитої послужили такою ж "ведмежу послугу" полякам, створивши у їхньому середовищі ілюзії щодо "русинів польської нації".

У XX ст. можна зрозуміти російську компартійну еліту, котра здобуваючи освіту разом з українськими колегами в одних і тих самих ВПШ, працюючи спільно у партійних органах, послуговуючись тією самою російською мовою, — була не здатна помітити хоча б щось відмінне у своїх "партайгеноссе": вони справді не відрізнялися від них ні мовою, ні звичаями, ні побутом, ні мисленням. Хіба що тільки прізвищами... Ця одноманітність імперської партійної еліти породжувала уявлення про штучність і несуттєвість будь-яких відмінностей між росіянами й українцями, а будь-який наголос на цьому сприймався як зловмисні вигадки націоналістів. Висновки було зроблено російською верхівкою ті ж самі, що й у XVIII—XIX ст. за нескладною логікою: якщо уніфіковано еліту, значить уніфіковано й етноси. Переконання у такому остаточному розв'язанні українського питання було настільки глибоким, що у 1977 році, під час обговорення "брежнєвської" конституції СРСР, від деяких громадян російського походження, що мешкали в Україні, лунали заклики скасувати союзні республіки як віджилі й непотрібні. Саме в цьому історичному періоді (кінець XVIII—початок XIX ст.), коли український народ було позбавлено його провідної верстви, що приєдналася до керманів імперії, — витоків властивої багатьом росіянам думки про несерйозність, штучність, надуманість уявлень про самобутність і окремішність українців як етносу. Найбільш яскраво і концептуально цю ідею висловив представник російської білої емігра-

ції М.І.Ульянов у книжці "Проісходженіє українського сепаратизма", де автор наголошує, що українська національно-державницька ідея, на відміну від націоналізму інших народів (поляків, угорців, чехів), є штучною вигадкою купки романтиків та агентів ворожих до Росії держав, що саме ця ідея є фантомом, примара. Не вдаючись до дискусії з цією надідеологізованою пропагандистською роботою, що є дуже далекою від академічного твору, зазначимо, однак, що автор не дає собі праці замислитися (як і безліч його однодумців), чому із залізною закономірністю одну плеяду борців за цей "фантом" змінювала інша, незважаючи на усі драконівські заходи, викорінювання, заборони і репресії, чому на зміну "мазепінцям" приходили "петлюровці", а на зміну "петлюровцям" — "бандеровці", а згодом "шістдесятники-націонал-демократи" і т.д. Чому українська народна маса з дивовижною настирливістю у кожному історичну добу висувала зі свого середовища нове покоління героїв і страдників. На жаль, російська політична думка у розумінні і тлумаченні цього феномену й досі залишається на рівні "теорії змови", де усе пояснюється підступами окремих спокусників-націоналістів на службі іноземних розвідок, що постійно спокушають абсолютно, на її погляд, яловий в ідейно-національному відношенні український народ.

Отже, на початку XIX ст. здавалося, що "многотрудную" справу російщення України остаточно завершено і Малоросія перетворилася на органічну і невід'ємну частину імперії. У містах України, у шляхетських садибах, майже скрізь поза межами селянської хати створено російське адміністративне, побутове і культурне середовище. Імперське керівництво вважає українське питання вирішеним назавжди. Це уможлиблює перехід від імперської заангажованості, від комплексу "собіранія земель" до простого зацікавлення новою власністю Росії, до милування цією найдорожчою перлиною в короні російських монархів. Російська національна еліта починає, за висловом філософа Георгія Федотова, "любити Україну" і "вважати її народ, її пісні -• своїми". Це своєрідне відчуття перемоги у стратегічно важливому для імперії регіоні, відчуття своєї власності на цю землю та її народ, відчуття, якого народ Росії не може позбутися й досі, породжує специфічне явище "українофільства" російської еліти початку XIX ст. Цей феномен

заслуговує на прискіпливе вивчення, адже й сьогодні в офіційній російській риторичній про "дружбу" і "братство" можна почути його відлуння.

Це російське "українофільство" справді заслуговує на лапки. Бо навіть у найприхильніших щодо України текстах початку XIX ст. ми не знайдемо ставлення до неї як до самодостатньої етно-культурної цілісності, як до окремого і життєздатного соціально-історичного організму; навіть для найбільших російських "українофілів" того часу Україна є лише "прекрасним півднем Росії", де збереглося чимало цікавих етнографічних відмінностей, екзотичних подробиць. Ці відмінності впадали в око російським спостерігачам, які сприймали Україну як велетенський етнографічний музей вельми своєрідного і самобутнього *російського півдня* просто неба. У текстах "українофілів" початку XIX ст. подибуємо ширшу радість від вдалого придбання Росією такого благодатного краю, що він тепер російський. Це радість від того, що вчорашнє чуже остаточно стало своїм і тепер можна спокійно і замилювано, із жвавою цікавістю розглядати придбане. І можна навіть без страху за свою власність помітити великі відмінності між власною правдивою вітчизною і новопроданим краєм, як помітив 1830 року російський письменник Микола Полевой, який сповіщав своїм читачам, що на південь від Москви можна потрапити "до народу геть відмінного від нас, чистих Русів. Мова, одяг, зовнішність, обличчя, побут, житла, думки, повір'я — зовсім не наші! Скажемо більше, на нас дивляться там і досі неприязно."

За умов цілковитої, як їм здавалося, на той час безпеки для російської власності на Україні можна було дозволити й компліментарні вислови на адресу тубільців, віддати належне їхній незаперечній художній обдарованості і навіть дещо покритикувати правдивих своїх. Так, наприклад, робить В.Белінський, відзначаючи, що українці порівняно з росіянами мають виразнішу історичну пам'ять і глибший національний патріотизм, що відбилася на характері народної поезії двох народів: "Не такова историческая поэзия Малороссии. Малороссия была органически-политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии, и потому знала хорошо дела своей родины, столь близкие к ее сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным

¹¹ Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. — Париж, 1966.

¹² Цит. за: Торбаков І, Обтяжена спадковість // День. — 1 997. — Від 25 лютого.

зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии!"

Більше того, можна навіть проспівати цілий гімн "прекрасному півдню Росії" та його мешканцям, бо тут ще немає магічної межі "вищих інтересів держави Російської" і несамовитий Вісаріон, відомий в інших випадках послідовною українофобією, вдається тут до нестримного "українофільства", відаючи малоросам неподільну "перлину російської літератури": "Слово о полку Игореве" носить на себе отпечаток поетического и человеческого духа Южной Руси, еще не знавшей варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси... Есть что-то теплое, благородное и человеческое во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы. Все это, повторяем, отзывается Южной Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основаны на любви, а женщины пользуются правами своего пола. Все это противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь — совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении "Слова о полку Игореве"... Нельзя не заметить чего-то общего между "Словом о полку Игореве" и казацкими малороссийскими песнями."

Однак, слід відзначити й цілком щире "українофільство", звичайно, у жорстких політичних межах. Такими межами була цілісність імперії та її культури. Про цей феномен етнографічного "українофільства" навіть деяких етнічних росіян писав російський дослідник: "Мягкая природа и проникнутая тихой поэзией жизнь малорусской деревни имеют притягательную силу не для одних только уроженцев этих стран; часто северянин, прожив некоторое время в Украине, привязывается к ней сильнее, чем к своей суровой и менее поэтической родине."

Серед людей подібного типу можна назвати автора першої "Граматики малороссийского наречия" (1818) А. Павловського, автора однієї з перших друкованих праць з української етнографії М. Цертелєва, професора Харківського університету І. Срезневського. І навіть коли в

окремих поодиноких випадках, що є для російської свідомості феноменально винятковими, російський поет-декабрист К. Рилєєв замахується на табу імперської історіографії та ментальності, на "чорну легенду" про "зрадника" Мазепу і дає йому навіть не схвальну, а й апологетичну оцінку:

*Пусть гремящей быстрой славой
Разнесет везде молва,
Что мечом в битвах кровавых
Приобрел казак права'
Смело, дружно за Мазепой,
На мечи и на огонь! —*

то й тут ідеться не про борця за державну незалежність України, а про борця за певні соціальні права та привілеї ("права казака") в межах тієї ж таки імперії. Для Рилєєва Мазепа такий же російський бунтівник, як і він сам; в його уяві Мазепа намагається зробити імперські порядки більш людяними і справедливими, покарати деспотизм царя. Для Рилєєва Мазепа борець проти деспотизму, а не будівничий іншої держави, і російський поет не усвідомлює, не розуміє принципову відмінність між українським гетьманом і собою. І це дуже показово для російського бачення України.

Російське "українофільство" початку ХІХ ст. схоже на польське "українофільство" цього ж таки періоду. Польська шляхта Правобережної України, но-своєму симпатизуючи Україні, милуючись її природою, звичаями, легендами і оспівуючи ці романтичні терени ("українська школа" польської літератури), водночас не уявляла собі Україну поза "історичною Польщею". Польській національній свідомості треба було докласти чимало зусиль і пережити багато болісних трансформацій, щоб навчитися бачити любу "ойчизну" без її "прекрасного сходу".

Російська свідомість перебуває лише на початку цього шляху, де доведеться відмовитися від комплексу "сіамських близнюків", де "молодший близнюк" — сіреч, українська нація і культура принципово не розглядаються як щось окреме, що може існувати поза російським контекстом. Доведеться навчитися сприймати Україну як самостійну культурно-історичну цілісність і цінність, а не як лише добриво для власної історії, політики і культури.

Історія українсько-російських стосунків демонструє нам їх своєрідну "пульсацію" і в цій динаміці російське "українофільство", як правило, пов'язане з періодами, коли національно-

¹³ Белинский В. Сочинения. — Спб., 1900. — Т.Н. — С 467.

¹⁴ Там само. — С. 359.

Кирпичников Л. Очерки по истории новой русской литературы. — Спб., 1896. — С. 98.

державницький потенціал українців видається вичерпаним, а традиції визвольної боротьби — набутком музейної історії. Навпаки, всяке піднесення національно-державницької енергії українців, предметові прояви державотворчої

та культуротворчої спроможності призводять в російському суспільстві до панівних настроїв ворожнечі, антипатії і роздратування, до елітарної та масової українофобії.